

Niet boos maar machteloos

© 2022 Jelle van der Meer en Marcel Ham | uitgeverij van Gennepe

Deze uitgave kwam tot stand dankzij Movisie.

Opmaak en vormgeving omslag: Machteld Hardick

Correctie: gedachtenwoorden

Isbn 9789461645678

NUR 740

Niet boos maar machteloos
twintig jaar onderzoek naar de boze burger

Jelle van der Meer
Marcel Ham

Uitgeverij van Genneep

Geboorte van de 'boze burger'

De moord op Pim Fortuyn op 6 mei 2002 bracht het land in shock. Maar achteraf gezien, heeft het enorme electorale succes van Fortuyn en zijn partij LPF een veel grotere impact gehad op politiek en samenleving. Een slachtveld was het, in zetels. Niet voor niks heette dit al snel 'de opstand' en 'de revolte'; daaruit sprak schrik en angst. Het had grote indruk gemaakt dat op de avond van de moord een woedende menigte Fortuyn-aanhangers aan de poorten van het Binnenhof stond te rammelen. Wat is hier aan de hand? Is dit Nederland? Het beeld van 'boze burgers' was geboren. Wie zijn zij, wat willen zij? De analyses en onderzoeken kwamen onmiddellijk op gang en zijn sindsdien niet meer gestopt. De vrees is onder de huid gekropen. Als de slogan 'de Puinhopen van Paars' een revolte op gang kan brengen, kan dat dan ook met 'de Rotzooi van Rutte'? Wat weten we eigenlijk over die boze burger? Is hij wel

Met dank aan Paul Dekker, Menno Hurenkamp, Monique Kremer en Will Tiemeijer voor hun commentaar op eerdere versies van deze tekst.

boos? We zetten twintig jaar onderzoek op een rijtje. En beginnen bij het begin.

Alarm

Een revolte lag rond de eeuwwisseling totaal niet in het verschiet. Na acht jaar paarse coalitie (VVD, PvdA en D66) stonden in ieder geval de economische indicatoren op zonneshijn. Als die opstand er dan opeens is, staan columnisten en opiniemakers onmiddellijk met hun duidingen klaar, al gaan die vervolgens wel alle kanten op. Het zijn 'onzekere burgers' in identiteitscrisis door ongereguleerde immigratie en een mislukte integratie (o.a. Paul Scheffer). Of 'verliezende burgers' die de nadelen voelen van neoliberalisering en globalisering (o.a. René Cuperus). Door de 'politieke elite monddood gemaakte burgers', vanwege hun 'racistische' zorgen over de multiculturele samenleving (o.a. Afshin Ellian). 'In de steek gelaten burgers', door een bureaucratische overheid die niet levert wat ze zou moeten leveren (o.a. Gabriël van den Brink), of juist 'assertieve, veeleisende burgers' die ongeduldig hun vinger opsteken (ook Gabriël van den Brink). Of 'de teleurgestelde kiezers' die politiek de weg zijn kwijtgeraakt omdat de ont-ideologiserende partijen op elkaar zijn gaan lijken, samengeklonken tot een politiek-bestuurlijke kaste die de werkelijke

noden van de burgers niet meer ziet (bijna allen). De grote gemene deler is de alarmistische toon over een gevaarlijk smeulend ongenoegen, en een vertrouwensbreuk tussen kiezer en gekozene, met revolutionaire trekken. De politiek had dit moeten onderkennen. En zeker ook de beleidsonderzoekers. Daarmee heeft men vooral het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) op het oog. Het SCP zag vooraf geen revolutionaire stemming, en ziet die ook achteraf niet. De SCP-rapporten prediken keer op keer geruststelling en kalmte: onderzoek toonde geen heftig stijgende trends in onvrede en ontevredenheid onder de Nederlanders. 2002 was een samenloop van omstandigheden, zo luidt de analyse: een deel van de kiezers was om verschillende redenen uitgekeken op Paars, en een charismatische buitenstaander slaagde erin die uiteenlopende groepen te mobiliseren op onvrede over zorg, veiligheid en natuurlijk migratie en integratie. Ontevredenheid over beleid, leidend tot een democratische afrekening met een kabinet is iets anders dan een fundamentele breuk. Daarvan was geen sprake, en van afkeren van de politiek evenmin, gezien de hoge opkomst. 'In alle beelden van verwende, verdwaalde, boze, miskende en revolterende burgers, zit wel wat waars', maar dit alles is geen reden voor groot alarm (Dekker & De Hart 2003).

Onderzoek naar de LPF-stemmers sluit hierbij aan (Van Praag 2003). De aanhangers vormden een dwarsdoorsnee van de bevolking, met hoogstens een lichte ondervertegenwoordiging van hoogopgeleiden, die met elkaar gemeen hadden dat ze zeer kritisch waren over Paars en vooral strenger op veiligheid en asielbeleid. Kortom: geen revolutionaire boosheid, maar legitieme politieke ontevredenheid.

Gevolgen

In politiek Den Haag heeft 'de opstand' niettemin directe gevolgen. Om te beginnen in de retoriek; de 'oude politiek' moet wijken voor 'nieuwe politiek', met de belofte beter te luisteren. Met premier Balkenende aan het stuur wordt het beleid strenger op asiel en integratie en gecombineerd met een missie op normen en waarden en eigen verantwoordelijkheid. Er start een eindeloze reeks van tot nu toe vruchteloze pogingen om tot democratische vernieuwing te komen. De LPF gaat electoraal snel kopje-onder, maar maatschappelijk blijft het onrustig met de moord op Van Gogh, de opkomst van Wilders en een onverwachte uitslag van het referendum over de EU-Grondwet. Het publieke debat polariseert langs de lijnen van een vermeende 'elite' versus 'het volk', over religie (islam), over identiteit,

over het debat zelf: wat mag er gezegd worden? Bij kranten en televisie bestaat sinds ‘de revolte’ het idee dat er iets over het hoofd is gezien. De voxpop krijgt meer ruimte, journalisten trekken met grote regelmaat de wijken in; vooral de achterstandswijken, want daar woont het ‘volk’.

Een ander gevolg van de Fortuyn-revolte is een toename van opiniepeilingen en opinieonderzoek bij media, wetenschap en beleidsonderzoek. Om de vinger aan de pols te houden, breidt het SCP zijn systematische bevolkingsonderzoek stevig uit, met vanaf 2008 zelfs elk kwartaal een monitor onder de naam Burgerperspectieven. De onderzoeken laten zien dat het vertrouwen in de politiek sterk reageert op actualiteiten (crises, verkiezingen, nieuw kabinet), met pieken en dalen. Op de lange termijn – tot heden – is door alle schommelingen heen hoogstens een licht dalende trend waarneembaar van het vertrouwen in regering en Tweede Kamer. Tegelijk is er geen toename van politiek cynisme of afnemende betrokkenheid en is er een hoge, stabiele steun voor de democratie.

Opvallend is een andere uitkomst: Nederlanders zeggen tevreden te zijn over hun eigen leven, maar dat gaat samen met onbehagen over de samenleving. Jaar op jaar, tot vandaag aan toe, is er een

vrij constante meerderheid van rond de 60 procent die vindt dat het met Nederland de verkeerde kant op gaat. Gevraagd naar oorzaken, komen er thema's langs als veiligheid, zorg, economische onzekerheid, ongelijkheid, 'de politiek' en immigratie en integratie; de volgorde wisselt van jaar tot jaar, maar bijna altijd staan bovenaan de zorgen over het samenleven, de omgangsvormen, het gebrek aan fatsoen en respect, verlies van gemeenschapszin.

Onbehagen

De uitkomsten gelden voor alle soorten Nederlanders, maar er zijn wel verschillen tussen groepen, met opleiding als belangrijkste verschilmaker: onder lager opgeleiden is er minder tevredenheid over het eigen leven, meer onbehagen over de samenleving, minder vertrouwen in de politiek en minder tevredenheid over het functioneren van de democratie.

Omdat het onbehagen zo hardnekkig en breed aanwezig is, verdiept het SCP zich erin en het herkent vier varianten, met de nodige overlap (Dekker e.a. 2013). Er is een *links-conservatief* ongemak over ongelijkheid, armoede, 'bezuinigen en wel geld uitgeven aan het buitenland', en kritiek op de globalisering: 'het eigen volk wordt achtergesteld' en de 'elite' is daarvoor verantwoordelijk. Dan is er een *nativistisch* verhaal, en ook hier krijgt de 'elite' de

schuld, maar het probleem is niet sociaal-economisch maar sociaal-cultureel: te veel migranten, moskeeën, boerka's ('allochtonen nemen het over', 'wij als Nederlanders hebben niets te zeggen'), en daaraan gekoppeld ook onveiligheid en criminaliteit. Verder een *traditioneel-conservatief* verhaal met ongemak over individualisering, gebrek aan respect, normen en waarden – 'vroeger was het beter', 'durf de straat niet meer op'. Schuldig is de ander, de samenleving, nooit de spreker zelf. Criminaliteit is ook een pijnpunt, maar anders dan bij nativisten, waar allochtonen de oorzaak zijn, is het hier een breder normen-en-waarden-probleem. Tot slot is er een *progressief-elitair* verhaal met zorgen over de toename van de drie andere verhalen, met name het nativisme, en zorgen over het populisme en de oppervlakkigheid (media) ten koste van kunsten, milieu, buitenlanders; met expliciete verwijzingen naar de PVV en Wilders.

Het SCP probeert ook te achterhalen welke emoties mensen voelen bij hun verhalen, en dat zijn vooral ergernis en machteloosheid en iets minder ook boosheid. Boosheid gaat samen met het aanwijzen van schuldigen, met name 'de politiek' die burgers negeert en niets van hun problemen begrijpt. Deze groep 'boze burgers' is negatiever over politiek, migranten en de EU. Ze zijn niet politiek afgehaakt,

juist meer dan gemiddeld politiek en maatschappelijk betrokken; ze gaan vaker stemmen (vooral PVV) of participeren anderszins. Deze categorie ‘boze burgers’ vormt echter slechts een paar procent van die grote groep Nederlanders met onbehagen (Dekker e.a. 2013).

De socioloog en politicoloog Eefje Steenvoorden promoveerde in 2016 op het maatschappelijk onbehagen. Ze beschrijft dit gevoel dat het de verkeerde kant op gaat met de samenleving als een ‘latente bezorgdheid’ die samengaat met machteloosheid. Het onbehagen wordt breed gevoeld, maar relatief *meer* door mensen van middelbare leeftijd, met een lagere opleiding, zonder werk, in rurale gebieden, door mensen die de kloof tussen arm en rijk te groot vinden, uit de EU willen, de eigenheid van Nederland bedreigd zien en die laag scoren op tevredenheid met politiek en economie. Onder *Telegraaf*-lezers en PVV- en SP-stemmers zitten relatief meer mensen met onbehagen; onder lezers van *NRC*, *Volkskrant*, *Trouw* en stemmers van VVD, CDA, D66, GroenLinks juist minder. Mensen met onbehagen zijn bezorgd en ongerust maar niet *heel* bezorgd of boos, wat bevestigt dat onbehagen een latent gevoel is. Slechts een klein deel is boos te noemen (4 procent) of geeft blijk van ressentiment (3 procent), door toon en negativiteit. Zij noemen als probleem vaker

criminaliteit en veiligheid, armoede en ongelijkheid, en zijn te omschrijven als cultureel rechts en sociaal-economisch links. Ook Steenvoorden stelt vast dat onbehagen niet per se leidt tot niet stemmen, het vergroot wel de kans op een populistische stem en op protestparticipatie.

Niet stemmen, zo blijkt uit meerdere onderzoeken, heeft vele achtergronden, zoals toeval, geen interesse, geen kennis of politiek wantrouwen (zie o.a. Kieskompas 2018); er is geen duidelijke relatie met onbehagen.

Diffuse emotie

Niet zozeer boosheid dus, maar maatschappelijk onbehagen is wat ons plaagt. Nederland is geen uitzondering, constateert Steenvoorden, ook in de meeste andere Europese landen is een dergelijk onbehagen zichtbaar (en door sociaal psychologen herkend als aspect van de huidige tijdgeest; Van der Bles e.a. 2015). In vergelijking is Nederland een van de minst pessimistische landen. De Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO) komt in 2013, in een advies aan het kabinet, met een ander soort relativering, namelijk dat onbehagen van alle tijden is, maar in het verleden minder zichtbaar was en minder aandacht kreeg van media, politiek en wetenschap. Sinds 'Fortuyn' ligt alles onder een loep, en zo is een onderstroom een bovenstroom

geworden. Is het een probleem? vraagt de RMO zich af. Nee, onbehagen zet mensen aan tot actie en houdt politici scherp. Ja, onbehagen kan samen- gaan met het aanwijzen van schuldigen, kan de le- gitimiteit van de democratie ondermijnen en kan eventueel leiden tot gebruik van geweld. Maar een antwoord is lastig. De eenduidigheid van onbeha- gen – ‘het gaat de verkeerde kant op’ – is schijn, het gaat om vele gevoelens van onvrede, onzekerheid, onrechtvaardigheid, gepaard aan een gevoel van machteloosheid. De RMO noemt als bronnen grote maatschappelijke ontwikkelingen als individuali- sering en meritocratisering, waardoor de samen- leving complexer en harder is geworden en men- sen meer op zichzelf zijn aangewezen. Een diffuse *free-floating* emotie, aldus de RMO. Maar mensen voelen dat zelf anders. Zij koppelen hun onbehagen aan concrete ervaringen en vraagstukken, zoals mi- gratie, veiligheid en fatsoenlijk samenleven, waar- van ze niet snappen dat ze niet allang opgelost zijn; en dat dat niet is gebeurd, versterkt het gevoel van frustratie (RMO 2013).

Kwalitatieve onderzoeken

Al deze bevindingen over onbehagen en ook die over ontevredenheid en wantrouwen zijn gebaseerd op representatief opinieonderzoek, meestal via en-

quêtes met gesloten vragen. Bij representatief onderzoek moet de kanttekening gemaakt worden dat Nederlanders met een migratieachtergrond stevast ondervertegenwoordigd zijn, waardoor ‘gekleurd onbehagen’ niet of minder zichtbaar wordt. Een andere kanttekening is dat je, zeker als het gaat om ‘free-floating emoties’, mensen graag langer aan het woord zou willen laten. Dergelijk kwalitatief onderzoek is schaars, en voor zover het plaatsvindt, gebeurt dat door middel van (diepte-)interviews of groepsgesprekken. Meestal zijn deze kwalitatieve onderzoeken gericht op specifieke doelgroepen en kwesties. We lopen hier de opvallendste langs, en onderscheiden daarbij drie niveaus: ongenoegen of onbehagen over het samenleven, over de politiek en over de overheid.

Ongenoegen over samenleven

Onderzoeken naar fricties binnen samenleven richten zich vooral op het etnisch samenleven, waarbij de aandacht meestal ligt bij de autochtone problemen. Het Verwey-Jonker Instituut sprak in 2010 met 24 witte, laagopgeleide stadswijkbewoners die moeite hebben met hun gemengde wijk (De Gruyter e.a. 2010). Ze zitten vol boosheid op allochtonen omdat die zich niet aanpassen en overlast bezorgen. De politiek heeft dit laten gebeuren en hen, de eigen bevolking, in de steek gelaten. Ze voelen zich ver-

weesd van hun buurt, van de samenleving en machtelooos ten opzichte van de politiek.

Zeven jaar later interviewde het Kennisplatform Inclusief Samenleven een grotere (70) en meer gevarieerde groep Nederlanders, waaronder ook allochtonen (Van Wonderen & Van Kapel 2017). Er is minder boosheid, maar er zijn wel grote zorgen over het langs elkaar heen leven, de taalbarrière en het verschil in omgangsvormen. Ook deze onderzoekers zien gevoelens van verlies: zich niet thuis voelen in de eigen wijk, onzekerheid over identiteit, en geen grip hebben op de veranderingen. Ouderen en mensen uit niet-stedelijke gebieden zijn bezorgder dan jongeren en stedelingen; eerstgenoemden putten uit mediaberichten, laatstgenoemden hebben persoonlijke ervaringen. Allochtonen en autochtonen hebben veelal dezelfde zorgen, evenals hoog- en laagopgeleiden, maar sommige zorgen, zoals verdringing op de woningmarkt, zijn meer te horen bij lager opgeleiden. De spanningen binnen het samenleven, zo ontdekken de onderzoekers, hangen niet samen met 'grote' kwesties als religie, maar met 'kleine' problemen als omgangsvormen. Daar zit het aanknopingspunt voor verbetering, aldus de onderzoekers: het gesprek.

Spanningen tussen nieuwkomers en gevestigden lopen niet per se langs etnische lijnen, zag Jurriaan Omlo, die in opdracht van de gemeente Den Haag

bewoners van de Haagse wijk Duindorp interviewde (Omlo 2020). In die wijk botsen nieuwe bewoners met oude. Nieuwkomers met een migrantenachtergrond hebben te maken van racistische bejegening; ze worden gepest en genegeerd. Maar etniciteit is niet het enige probleem en misschien ook niet de kern. De gevestigden verlangen dat nieuwkomers met welke achtergrond dan ook zich aanpassen aan de cultuur van de wijk. Ze zijn bang voor verlies van hun manier van samenwonen en van hun daaraan gekoppelde identiteit. Sommige nieuwkomers doen hun best, maar niet alle, bijvoorbeeld omdat ze moeite hebben met de Duindorpse cultuur, die samengaat met agressief taalgebruik, geluids- en vuiloverlast. De uitdaging, aldus Omlo, is om positieve verbinding te stimuleren.

Afstand tot politiek

Rotterdamse sociologen voerden gesprekken met lager opgeleiden die geselecteerd waren op hun wantrouwen tegenover de politiek (Noordzij e.a. 2021). De onderzoekers concluderen dat dit wantrouwen verklaard kan worden door een door opleidingsverschil veroorzaakte culturele afstand die de geïnterviewden voelen. Ze vinden dat politici totaal niet begrijpen wat er onder 'gewone mensen' leeft en ook geen idee hebben wat het beleid voor hen betekent.

Politicalogoe Claartje Brons hoorde vergelijkbare

verhalen in haar gesprekken met politiek ontevredenen, maar in dit geval zijn het mensen met een uiteenlopende achtergrond naar opleiding, inkomen en partijvoorkeur. De geïnterviewden vinden dat politici zich gedragen alsof ze in een andere wereld leven, met hun eigen privileges, zonder de effecten van hun beleid te voelen. De afstand tussen burger en politiek wordt blijkbaar niet alleen gevoeld door laagopgeleiden.

Dat opleiding niet alles verklaart, ontdekt ook Koen Damhuis (2017). Hij spreekt met PVV-stemmers en ziet dat het niet één type is; ze verschillen in opleiding, inkomen en achtergrond en in hun motieven om PVV te stemmen. De overeenkomst: ‘de overtuiging dat de eigen bevolking voor de gevestigde partijen niet (meer) op de eerste plaats staat’.

De socioloog Roy Kemmers (2022) interviewde PVV-stemmers en niet-stemmers, en ook hij merkte dat zij zich niet afkeren van *de* politiek, maar van de *gevestigde* politiek. Ze voelen zich met hun problemen, vragen en ideeën niet gehoord en niet serieus genomen door de klassieke politieke partijen en andere instituties zoals wetenschap en media.

Uit groepsgesprekken over democratie die het SCP organiseerde, blijkt nog iets anders. Veel stemmers en niet-stemmers kampen met keuzestress: er zijn te veel partijen, het is onduidelijk waar die precies voor staan, je kan het nooit met alle standpun-

ten van een partij eens zijn. En als je dan kiest voor een partij vanwege een standpunt, wordt dat na de verkiezingen zomaar ingeleverd. Voorgestelde oplossingen zijn onder andere: minder versnippering (hogere kiesdrempel), duidelijker inhoudelijke keuzes (waar staan partijen voor?) en de wens dat politici beter luisteren, met als stok achter de deur een correctief referendum (Dekker & Den Ridder 2018).

Wantrouwen tegenover de overheid

‘De politiek’ is niet hetzelfde als ‘de overheid’, al zullen velen geen onderscheid maken. Het Verwey-Jonker Instituut interviewde vijftig burgers met een gevarieerde achtergrond, geselecteerd op wantrouwen tegenover de overheid (Peeters e.a. 2020). Ook hier gaat het over afstand die burgers voelen – letterlijk: loketten en digitalisering, en figuurlijk: regels. Mensen voelen zich niet gezien: door gebrek aan maatwerk, door de overheid die niet weet wat er bij hen leeft en hun problemen niet begrijpt. En ze voelen zich niet gehoord: ze worden niet betrokken of worden genept met schijninspraak. Ze zien ongelijke behandeling, door een overheid die er vooral is voor zichzelf, voor de elite, voor migranten of juist voor witte Nederlanders. De onderzoekers nuanceren: kritische burgers komen de democratie ten goede. En ze relativeren: het wantrouwen heeft ook diepere achtergronden in processen als globalise-

ring en toenemende complexiteit, en daar kan de overheid niet veel aan doen. Maar wat die wel kan doen, is meer zichtbaar zijn, burgers helpen in die complexiteit, hun zorgen erkennen en met hen in gesprek gaan.

Een van de weinige onderzoeken met oog voor de maatschappelijke zorgen van mensen met een migratieachtergrond komt van de Utrechtse onderzoeker Bouchra Dibi (2020). Zij sprak met 42 bewoners van kwetsbare wijken, merendeels met een migratieafkomst, over de afstand tot instanties. Ze stromen over van wantrouwen. Voor hun uiteenlopende problemen – met gezondheid, geld, opvoeding – hebben ze allemaal weleens hulp gezocht bij een overheidsinstantie. In de meeste gevallen kwamen ze bedrogen uit: de hulp leidde niet tot een oplossing of verergerde hun probleem zelfs. Conflict met hulpverleners of zorgmijding zijn een direct gevolg. De geïnterviewden, met een Marokkaanse, Turkse, Somalische, Syrische, Koerdische, Molukse en Antilliaanse achtergrond, missen bij de instanties begrip en kennis over hun culturele en religieuze achtergronden. Hulpverleners zijn blind voor taboe, eer, schaamte of andere denkwijzen en mentaliteit.

Maatschappelijke zorgen

Niet op een specifieke groep of een specifiek pro-

bleem gericht kwalitatief onderzoek is het project van de Wiardi Beckman Stichting, het wetenschappelijk bureau van de PvdA, waarbij vijftig ‘gewone mensen’ werden geïnterviewd over hun leven (Hurenkamp & Sie Dhian Ho 2013). Het woord ‘onbehagen’ valt niet; wat komt bovendien, is wel een gevoel van machteloosheid, over het collectieve, en dat leidt ertoe dat mensen zich voor hun geluk en toekomstplannen terugtrekken in hun privéleven – ‘afgedwongen individualisme’ noemen de auteurs dat. Er zijn ergernissen over en vernederingen door instituties: de toegang, de regels, de behandeling, voortdurende veranderingen – je altijd maar moeten aanpassen en je een speelbal voelen.

Ook meer representatief wat betreft onderzoeksgroep zijn de groeps gesprekken die het SCP organiseert over hun maatschappelijke zorgen (Dekker e.a. 2013). Dat de deelnemers grote problemen zien, kunnen ze uitstekend verwoorden – ‘samenleven’ staat bovenaan – maar over hoe het anders zou moeten, daarover hebben ze geen duidelijke ideeën. En voor zover dat wel het geval is, zijn die vaak tegenstrijdig. Als ze sterke emoties hebben bij hun zorgen, betekent dat nog niet dat ze daar ook van wakker liggen. Emoties worden, zo lijkt het, ook instrumenteel gebruikt om gehoord te worden. Onbehagen, zo concluderen de auteurs, is een kluwen van zorgen en emoties die moeilijk te duiden is. De

onderzoekers werpen de vraag op of het niet alleen een negatieve manier van praten is als er naar hun zorgen gevraagd wordt: het 'collectieve gevit' lijkt 'rituele trekken te vertonen'. Maar de auteurs besluiten dan toch: 'het basisgevoel van machteloosheid tegenover een op hol geslagen samenleving is ernstig'. Ze komen met een opmerkelijke bevinding uit de groeps gesprekken: de positieve dynamiek die ontstaat als de deelnemers mogen nadenken over oplossingen. Die dynamiek is ook elders bruikbaar.

Is het de ongelijkheid?

Wat zit het volk dwars? Ook als mensen zelf aan het woord komen, wordt het beeld nog niet haarscherp. Twee pijnpunten van het onbehagen, die ook al zichtbaar werden in de kwantitatieve onderzoeken, springen er wel uit. Met voorop machteloosheid, een gevoel bij velen geen grip te hebben op het samenleven en de samenleving. En tegelijk een vervreemding van de politiek en de overheid: de afstand, het gevoel niet gezien, niet begrepen en niet gehoord te worden. Deze pijnpunten zijn niet uniek bij specifieke groepen te traceren, al weten we van de kwantitatieve onderzoeken dat ze niet gelijk verdeeld zijn (spijtig genoeg ontbreekt kwalitatief onderzoek onder midden- en hoger opgeleiden). Het onbehagen is geen onverschilligheid; mensen tonen politieke en

maatschappelijke betrokkenheid, die echter samen- gaat met een gevoel geen invloed te hebben. Ze uiten hun grote zorgen over concrete maar wisselende kwesties, zonder dat duidelijk wordt waar precies de schoen wringt, laat staan in welke richting mensen oplossingen zoeken.

Veel commentatoren weten het wel. Werd in het eerste decennium na Fortuyn vooral gewezen op immigratie, identiteit en globalisering, de laatste jaren gaat de meeste aandacht naar maatschappelijke kloven veroorzaakt door sociaal-economische en sociaal-culturele ongelijkheden. Naast een tweedeling van *haves* en *havenots* groeit er een polarisatie tussen *cans* en *cannots* met vooral opleiding als verdelende factor. Het onbehagen is hier de uiting van, de oplossing is het dichten van die kloven. De toon is net als twintig jaar geleden vaak alarmistisch – ‘veenbrand’, ‘de perfecte storm’ – en daarin resoneert de angst voor een herhaling van een Fortuyn-achtige opstand door een onderklasse. Niet alleen boos, maar ook afgehaakt, langs een nieuwe scheidslijn van *votes* en *votenots* of *votewrongs* (zie bijvoorbeeld de *Atlas van afgehaakt Nederland* (De Voogd & Cuperus 2021)).

Brandstof voor deze ongerustheid is de groeiende steun voor populistische partijen. Los van de

vraag of deze partijen inderdaad een gevaar zijn voor de democratie – onder politicologen woedt daarover een stevig debat – valt te betwisten of het onbehagen inderdaad een onderklassevraagstuk is en een sluimerende revolutie in zich draagt. Sociaal-economische thema's komen in de onderzoeken, zowel enquêtes als interviews, niet speciaal bovendrijven als de grootste zorgen. Bovendien bestaat het onbehagen bij een veel grotere groep Nederlanders, in omvang en diversiteit, dan alleen bij een laagopgeleide onderklasse. Onderzoeken tonen geen toename in maatschappelijk of democratisch afhaken. Er is geen dalende trend in ontevredenheid over de politiek (de dip in tevredenheid over de regering van 2021 is actualiteit-gerelateerd: corona, kabinetsformatie, toeslagenaffaire), en de steun voor de democratie is onveranderd stevig.

Het gaat er niet om of er ongelijkheden bestaan in Nederland. Die zijn er; en hoewel historisch en internationaal niet opzienbarend, is er reden om daar bezorgd over te zijn (Hoff e.a. 2021). Waar het hier wel om gaat, is dat het onbehagen niet een-op-een gekoppeld is aan de ongelijkheden. Daarmee zoek je in de verkeerde richting. Net zomin kan onbehagen gekoppeld worden aan boze protesten. Dat zijn collectieve uitingen van onvrede op een specifiek thema. Denk aan boeren tegen stikstof, studenten

tegen leningen, Groningers voor meer compensatie, gekleurde Nederlanders tegen Zwarte Piet en voor Zwarte Levens, buurtbewoners tegen asielzoekerscentra, anti-vaxers voor vrijheid, enzovoort. Elke tijd heeft zijn protesten – soms een stuk groter of heftiger dan tegenwoordig, zoals de vredesdemonstraties en kraakacties van begin jaren tachtig – die korter of langer doorgaan, al dan niet hun doelen bereiken en dan verdwijnen. De boosheid is instrumenteel, om gehoord te worden. Ergens in de afgelopen jaren is de ‘boze burger’ een etiket geworden dat op allerlei protest of ontevredenheid wordt geplakt. Met steeds de betekenis: pas op, dit staat voor veel meer; en als subtekst: misschien maar een beetje toegeven. De ‘boze burger’ wordt gezien als een ‘risicoburger’ (Van Gunsteren, geciteerd in Verhoeven 2009). Dat is te angstig. Protest, boosheid en zelfs ressentiment, van welk slag dan ook, horen bij een democratie (zie ook Koenis 2018).

Geen samenhangende visie

We verwijzen nog een keer naar de RMO: de schijnbare eenduidigheid van onbehagen – het gaat de verkeerde kant op met Nederland – zet op het verkeerde been. Het gaat om vele gevoelens van onvrede, onzekerheid, onrechtvaardigheid, ongemak – een diffuse *free-floating* emotie. Enquêtes, inter-

views en groepsgesprekken brengen wel inzicht en nuancering, maar geen duidelijkheid. Misschien is dat ook niet mogelijk en niet nodig. De filosoof Hans Blokland schreef in 2006 een mooi essay over onbehagen en Fortuyn; hij zei dat je niet moet verwachten dat mensen heel precies en consistent onder woorden kunnen brengen wat ze denken en vinden van politiek en samenleving. Hij verwijst naar onderzoek van de Amerikaanse socioloog Robert Lane, die zeer langdurig sprak met 'gewone mensen' en moet vaststellen dat ze geen samenhangende en onderbouwde visie op sociale rechtvaardigheid hebben die hen in staat zou stellen om de maatschappij en de eigen situatie de maat te nemen. Dat betekent niet dat ze geen meningen hebben, maar die kunnen makkelijk veranderen en onderling tegenstrijdig zijn. Blokland: 'Ondanks een voortdurend stijgend scholingsniveau, beschikken mensen ook vandaag maar zelden over een enigszins consistente en coherente politieke visie, en worden zij vooral bewogen door vooroordelen, beelden, emoties en wanen van de dag.' Daardoor is het lastig om te achterhalen waar voor burgers de pijn zit achter hun maatschappelijk onbehagen. Met als gevolg dat iedere onderzoeker, journalist of politicus daar iets in kan leggen.

Populistische politici maken hier gebruik van; ze zullen de mensen precies vertellen waaronder ze gebukt

gaan (veiligheid, migranten) en wijzen op ‘de Puinhopen van Paars’ of ‘de Ravage van Rutte’. Goeie politici zullen mensen de ruimte geven om met elkaar en samen met hen op zoek te gaan naar hun problemen, wensen en verlangens achter het onbehagen.

Herstel de verbindingen

We hoeven nu niet verder te zoeken, eigenlijk weten we genoeg. De rode draad in alle onderzoek naar onbehagen is een gevoel van machteloosheid en van verbroken verbindingen, waaronder met de politiek. Mensen hebben uiteenlopende zorgen; wat ze delen, is dat ze zich daarin niet gehoord, niet gezien en niet begrepen voelen. Dan is het antwoord: ga in gesprek. Laat mensen vertellen over hun leven en hun zorgen. Herstel de verbinding, leg een brug tussen hun leven en dat van anderen en de politiek, zoals ook de meeste van de hier besproken onderzoeken adviseren. Doe op die manier iets aan die machteloosheid.

Laten we het concreet maken: de raadsleden en wethouders van alle Nederlandse gemeenten gaan ieder minstens eenmaal per week een dagdeel spreekuur houden in een vaste buurt of wijk. Doel: naar elkaar luisteren, ervaringen uitwisselen, problemen leren kennen, elkaar serieus nemen. Laat burgers vertellen over hun zorgen: tochtige huizen, een onveilige

buurt, de sluiting van een politiebureau, een vastgelopen buurtinitiatief, ontoegankelijke instanties, discriminatie... En laat ze vertellen over hun wensen: een buurthuis, meer speelplek, lagere parkeertarieven, minder migranten, een moskee... Serieus nemen betekent waar nodig tegenspreken. En helpen is niet per se overnemen, maar ook niet met een kluitje in het riet sturen. Te snel heet dat cliëntelisme, maar dat is watervrees; politici zijn volksvertegenwoordigers en daarbij hoort contact met de kiezers. Bovendien: de spreekuren zijn openbaar. De ontmoeting kan ook werken als aanvulling op de nu gebrekkige verantwoording door politici, en kan daarmee een rem zijn op te grote beloftes. De politicus moet immers wekelijks terug.

Bij de keuze van de locaties voor de spreekuren ligt de prioriteit bij buurten met de meest kwetsbare groepen, omdat daar relatief meer onbehagen is. Maar daartoe zou het zich niet moeten beperken, omdat het onbehagen veel breder aanwezig is, zoals we in de onderzoeken zagen.

Veel zorgen zijn landelijk, en dus gaan ook landelijke politici (Eerste en Tweede Kamerleden) spreekuren houden op vaste plekken. Waarom moet het regionale ziekenhuis dicht? Waarom gaan de grenzen niet dicht? Waarom worden er niet meer huizen gebouwd? Spreekuren zouden een toeslagenaffaire veel eerder aan het licht brengen. Hoe is het mogelijk dat

Kamerleden niet weten hoe hun regels in de praktijk uitpakken? De kennismaking gaat twee kanten op, het is een 'elkaar-spreekuur' waar politici horen hoe de leefwereld van burgers eruitziet, en burgers kunnen horen hoe de wereld van politici werkt. En ontdekken dat zij daarop invloed kunnen uitoefenen. Organiseer dat mensen zelf oplossingen aandragen voor de problemen die zij formuleren. Voor wie dat allemaal soft vindt: denk aan de dynamiek die het SCP zag loskomen bij zulke gesprekken.

Het is uit machteloosheid dat mensen zich terugtrekken uit de collectiviteit en zich beperken tot het naleven van individuele dromen, constateert de socioloog Mark Elchardus (2013). Maar het laatste kan niet zonder het eerste; de verbinding tussen die twee moet weer worden gelegd. Politieke partijen moeten de politiek heruitvinden, aldus Elchardus. Dat begint met betekenisvol contact.

Er kan nog een stap extra worden gezet. Ook de hoogste bestuurders van de instanties waarmee burgers dagelijks te maken hebben, moeten uit hun cocon komen: de woningcorporaties, de zorginstellingen, de zorgverzekeraars, het UWV, de Belastingdienst, de politie... Ook zij weten onvoldoende van wat er leeft bij mensen. Met vrijwel alle instanties ervaren burgers afstand en onbereikbaarheid; ook figuurlijk, door onbegrijpelijke regels en

gebrek aan inlevingsvermogen bij de uitvoering. Het is voor burgers belangrijk dat zij directeurs zien, en voor directeurs – of hoe zij zich ook noemen – is het noodzakelijk dat zij burgers zien en spreken, hun leven en hun problemen kennen.

Ten slotte, mensen – burens, wijkbewoners, dorpsbewoners, stadsbewoners, burgers – moeten ook met elkaar gaan praten, in het echt, niet alleen op sociale media, om te beginnen over het samenleven. Van alle verbindingen is deze het moeilijkste, want hoe organiseer je dit? In ieder geval kunnen de sprekers met politici en bestuurders mensen helpen stappen te zetten als ze herontdekken dat ze niet machteloos zijn wanneer ze samenwerken. Mensen met de meeste toerusting op dit gebied kunnen hierin een voortouw nemen. *Noblesse oblige*.

Als we van de gelegenheid gebruik mogen maken, dan wensen we dat ook onderzoekers zich vaker en langduriger onder de mensen gaan begeven, op zoek naar het onbehagen. Sociologen die in de schoenen durven stappen van Arlie Russell Hochschild (*Vreemdelingen in eigen land. Een reis door rechts Amerika*). Laat ze een reis maken door Nederland, niet alleen en niet per se langs de witte onderklasse, maar ook langs migrantengroepen en de middenklassen, omdat we van hun onbehagen het minste afweten.

We leven in tijden van pessimisme. Niet de ongelijkheden of kloven zijn het eerste probleem, dat is wel het gebrek aan verbindingen. Afkeer van politiek en wantrouwen tegenover politiek is onvermijdelijk. Maar verbinding is noodzakelijk. ‘Van kloof naar brug’, in de woorden van Tim ’S Jongers in zijn Participatielezing van dit jaar. Voor uitwisseling van ervaringen. Om een einde te maken aan het gevoel van mensen dat ze niet gezien worden. Het meest vernederende, zo schrijft de filosofe Marjan Slob in *de Volkskrant* begin dit jaar, is dat er niet werkelijk naar je gekeken wordt. ‘Dat je wordt genegeerd. Dat je een figurant bent in het verhaal van een ander.’ Laten we proberen om verhalen te verbinden.

Literatuur twintig jaar boze burgers

- Andeweg, R., J. Thomassen (2011). *Naar afrekenen? De toekomst van de Nederlandse democratie*. Leiden University Press
- Beleid en Maatschappij (2012). Themanummer 'De verweerde erfenis van Fortuyn', 2012-2
- Bellaart, H., J. Broekhuizen, S. van Dongen (2016). *Boze burgers. Omgaan met weerstand tegen de multiculturele samenleving*. Utrecht: Kennisplatform Integratie & Samenleving (KIS)
- Berg, J. ter, M. Bos (2007). Argumenten voor afzijdigheid ten opzichte van democratie. Opvattingen van vier specifieke groepen respondenten. In: RMO, *Vormen van democratie*. Amsterdam: SWP
- Bles, A.M. van der, T. Postmes, R.R. Meijer (2015). Understanding Collective Discontents: A Psychological Approach to Measuring Zeitgeist. In: *PLoS ONE*, 10 (6)
- Bovens, M., A. Wille (2011). *Diploma-democratie. Over de spanning tussen meritocratie en democratie*. Amsterdam: Bert Bakker
- Blokland, H. (2006). Een poel van maatschappelijk onbehagen. *De Witte Raaf*, editie 120, maart/april 2006
- Brink, G. van den (2002 en 2003). Opinieartikelen en geciteerd in *NRC Handelsblad*, 11-5-2002, 18-7-2002, 7-9-2002
- Brink, G. van den (2017). Woede door verwaarlozing. Waarom veel burgers zich verzetten tegen verandering. *Bestuurskunde*, 2017-4
- Brink, G. van den, T. Jansen, P.M. Karré (2017). Acht stellingen bij wijze van uitdaging. *Bestuurskunde*, 2017-4
- Brons, C.R. (2014). *Political discontent in the Netherlands in the first decade of the 21th century*. Proefschrift Til-

- burg University
- CBS (2020). *Vertrouwen, maatschappelijk onbehagen en pessimisme*. Longread in de CBS-reeks Statistische Trends
- CBS (2022). *Monitor Brede Welvaart en de SDG's 2022*, cbs.nl/nl-nl/dossier/brede-welvaart/monitor-brede-welvaart-sustainable-development-goals-2022/brede-welvaart/samenvatting
- CBS-Statline, *Sociale contacten en maatschappelijke participatie*, geraadpleegd op 30-5-2022, opendata.cbs.nl/#/CBS/nl/dataset/82249NED/table?dl=1C226
- Damhuis, K. (2017). *Wegen naar Wilders. PVV-stemmers in hun eigen woorden*. Amsterdam: Arbeiderspers
- Dekker, P. (2002). *Niet-stemmers*. Den Haag: SCP
- Dekker, P. (2008). Onvrede: problemen bij een diagnose. *Socialisme & Democratie*, 2008-10
- Dekker, P. (2016). Niet zo somber, weg uit het maatschappelijk onbehagen. *Christen Democratische Verkenningen*, 2016-4
- Dekker, P. (2017). Maatschappelijk onbehagen en burgerlijke boosheid. *Bestuurskunde*, 2017-4
- Dekker, P. (2017). Kanttekeningen bij het onbehagen van de gewone Nederlander. *Christen Democratische Verkenningen*, 2017-4
- Dekker, P., J. de Hart (2003). Geen knieval voor het tijdgeestje: het SCP en de onvrede van 2002. In: *Beleid & Maatschappij*, 30 (2003-1)
- Dekker, P., M. Lampert, F. Spangenberg (2004). De politieke onvrede van 2002. A.E. Bronner e.a., *Ontwikkelingen in het marktonderzoek*. De Vrieseborch
- Dekker, P., T. van der Meer (2008). Onveranderlijke

- onvrede. *Bestuurskunde*, 2008-3
- Dekker, P., T. van der Meer, P. Schyns, E. Steenvoorden (2009). *Crisis in aantocht? Verdiepingsstudie Continu Onderzoek Burgerperspectieven 2008*. Den Haag: SCP
- Dekker, P., L. van Noije, J. den Ridder (2013). Overvloed aan onbehagen. In: RMO, *Het onbehagen voorbij. Een wenkend perspectief op onvrede en onmacht*. Den Haag: RMO
- Dekker, P., J. den Ridder (2011). *Stemming onbestemd. Verdiepingsstudie Continu Onderzoek Burgerperspectieven*. Den Haag: SCP
- Dekker, P., J. den Ridder (2018). *Lastige kwesties. Acht focusgroepen over vertegenwoordiging en stemmen*. Den Haag: SCP
- Dekker, P., J. den Ridder (2021). Afkeer van de Haagse politiek. In: *Nationaal Kiezersonderzoek 2021*
- Dibi, B. (2020). *Knelpunten en oplossingen voor het sociaal bereik van instanties op wijkniveau*. Bureau Krachtwijken
- Dixhoorn, A. van (2006). *De stem des volks. Publieke opinie, opinieonderzoek en democratie*. Den Haag: SCP
- Elchardus, M. (2008). Politiek van betekenis kan het onbehagen keren. In: *Socialisme & Democratie, 2008-10*
- Duyvendak, J.W., E. Engelen, I. de Haan (2008). *Het bange Nederland. Pleidooi voor een open samenleving*. Amsterdam: Bert Bakker
- Elchardus, M. (2013). Nawoord. In: *Vooruit. De verzweegen politiek van het dagelijks leven*. Jaarboek Wiardi Beckman Stichting. Amsterdam: Van Gennep
- Ellian, A. (2002). De dappere zoon van Nederland. *Trouw*, 11-5-2002

- Fortuyn, Pim (1995). *De verweesde samenleving. Achtergrond van en oplossingen voor de huidige normen-en-waardenproblemen*. Utrecht: Bruna
- Fortuyn, Pim (2002). *De puinhopen van acht jaar Paars. Een genadeloze analyse van de collectieve sector en aanbevelingen voor een krachtig herstelprogramma*. Uithoorn: Karakter
- Gunsteren, H. van, R. Andeweg (1994). *Het grote ongevoegen. Over de kloof tussen burgers en politiek*. Haarlem: Aramith
- Gruijter, M. de, E. Smits van Waesberghe, H. Boutellier (2010). *'Een vreemde in eigen land'. Boze autochtone burgers over nieuwe Nederlanders en de overheid*. Amsterdam: Aksant/Forum
- Hart, J. de (2005). *Voorbeelden en nabeelden. Historische vergelijking naar aanleiding van de dood van Fortuyn en Hazes*. Den Haag: SCP
- Hoff, S., C. Vrooman, J. Iedema, J. Boelhouwer, J. Kullberg (2021). *Verschil in Nederland. Zes sociale klassen en hun visies op samenleving en politiek*. Den Haag: SCP
- Hurenkamp, M., M. Sie Dhian Ho (2013). *Vooruit. De verzwegen politiek van het dagelijks leven*. Jaarboek Wiardi Beckman Stichting. Amsterdam: Van Gennep
- Kemmers, R., J. van der Waal, W. de Koster (2018). *Burgers op afstand? Naar een beter begrip van ontevreden burgers*. In: S.L. de Lange, J. Zuure, Woest. *De kracht van verontwaardiging*. Amsterdam: ROB/UAP
- Kemmers, R. (2022). 'Ons weet wie schuldig is'. *Politiek onbehagen in Nederland begrijpen*. In: 'Us know who is to blame'. *Understanding popular political discontents in the Netherlands*. Proefschrift Erasmus Universiteit Rotterdam

- Kieskompas (2018). *Typen niet-stemmers*. Amsterdam: Kieskompas
- Koenis, J. (2018). Over nut en nadeel van de democratie. In: S.L. de Lange, J. Zuure, *Woest. De kracht van verontwaardiging*. Amsterdam: ROB/UAP
- Lange, S.L. de, J. Zuure (2018). *Woest. De kracht van verontwaardiging*. Amsterdam: ROB/UAP
- Meer, T. van der, H. van der Kolk, R. Rekker (red.) (2017). *Aanhoudend wisselvallig. Nationaal kiezersonderzoek 2017*
- Meijer, C. (2003). Achterblijvers en sociale stijgers. Twee kanten van de sociale onvrede. *Facta*, 2003-1
- Noordzij, K., W. de Koster, J. de Waal (2021). *Gevoelens van culturele afstand als verklaring voor de opleidingskloof in anti-establishment-opvattingen en -gedrag*, www.stukroodvlees.nl
- Omlo, J. (2020). *In dialoog over sociale spanningen in Duindorp*. Bureau Omlo
- Peeters, T., E. Smits van Waesberghe, A. Mesic, R. van Wonderen (2020). *Van persoonlijke krenking tot vertrouwensbreuk. Verhalen van burgers met gebrek aan vertrouwen in instituties*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut
- Praag, Ph. van (2003). De LPF-kiezer: rechts, cynisch of modaal? In: G. Voerman, *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 2001*
- Ridder, J. den, P. Dekker (2015). *Meer democratie, minder politiek. Een studie van de publieke opinie in Nederland*. Den Haag: SCP
- RMO (2007). *Vormen van democratie. Een advies over democratische gezindheid*. Amsterdam: SWP

- RMO (2008). *Polariseren binnen onze grenzen*. Amsterdam: SWP
- RMO (2013). *Het onbehagen voorbij. Een wenkend perspectief op onvrede en onmacht*. Den Haag: RMO
- ROB (2005). *Over de staat van de democratie. Pleidooi voor herkenbare en aanspreekbare politiek*. Den Haag
- Scheffer, P. (2002, 2004 en 2019). opinieartikelen in *NRC Handelsblad*, 11-5-2002, 4-12-2004 en 30-3-2019
- Schnabel, P. (2003). Paars en later. 500 dagen van verandering en verwarring. In: *Haagse tegenstrijdigheden, een jaar verder*. Amsterdam: UAP
- Schoo, H.J. (2008). *Republiek van vrije burgers. Het onbehagen in de democratie*. Amsterdam: Bert Bakker
- SCP (2003). *De sociale staat van Nederland 2003*. Den Haag: SCP
- SCP (2017). *De sociale staat van Nederland 2017*. Den Haag: SCP
- SCP (2020). *De sociale staat van Nederland 2020*. Den Haag: SCP
- SCP (2021). *Burgerperspectieven 2021/kwartaal 4*. Den Haag: SCP
- 'S Jongers, T. (2022). *Beledigende broccoli. Over de ervaringskennis van kwetsbaren*. Van Gennep
- Slob, M. (2022). De tijd van hautaine polemieken is voorbij. *De Volkskrant*, 21-1-2022
- Steenvoorden, E. (2016). *Societal Pessimism. A Study of its Conceptualization, Causes, Correlates and Consequences*. Proefschrift Universiteit van Amsterdam
- Steenvoorden, E. (2018). Maatschappelijk onbehagen: bron van boosheid? In: S.L. de Lange, J. Zuure, Woest.

- De kracht van verantwoording*. Amsterdam: ROB/UAP
- Steur, B., E. van Doorne, T. Zandstra (2017). *Maatschappelijk onbehagen en het openbaar bestuur*. Strategische Verkenning. Den Haag: Ministerie van BZK
- Tiemeijer, W. (2017). *Wat is er mis met maatschappelijke scheidslijnen?* Den Haag: WRR
- Verhoeven, I. (2009). *Burgers tegen beleid. Een analyse van dynamiek in politieke betrokkenheid*. Amsterdam: Aksant
- Voogd, J. de, R. Cuperus (2021). *Atlas van afgehaakt Nederland. Over buitenstaanders en gevestigden*
- Waal, J. van der, W. de Koster, J. van Noord (2017). *Opleidingsverschillen in Maatschappelijk Onbehagen en Wantrouwen in de Politiek in Nederland, 1970-2012*. In: G. Engbersen, E. Snel, M. Kremer (red.), *De val van de middenklasse?* Den Haag: WRR
- Wansink, H. (2004). *De erfenis van Fortuyn. De Nederlandse democratie na de opstand van de kiezers*. Amsterdam: Meulenhoff
- Wonderen, R. van, M. van Kapel (2017). *Bezorgdheid en veerkracht. Nederlanders over de etnisch-culturele diversiteit in de samenleving*. Utrecht: Kennisplatform Integratie & Samenleving (KIS)

